

Izvoarele turcești în frunte cu „Călătoriile Evliya Celebi“ (sec. XVII) semnalează monumente otomane pe teritoriile Dobrogei, Banatului și Crișanei și în „raialele“ Giurgiu și Brăila. Potrivit vechilor capitulații, în Moldo-Valahia și Transilvania turcii nu aveau voie să construiască moschei-geamii pe pământul României. Cu timpul însă unele monumente istorice otomane au dispărut, altele au supraviețuit, constituind obiectul acestui studiu.

În imperiul otoman, pentru crearea unor astfel de monumente turco-islamice, într-o formă estetică, a existat o întreagă școală de arhitectură, reprezentată de o pleiadă de arhitecți celebri (1453—1830)¹, în frunte cu vestitul Sinan (1489—1588)². Cele mai reprezentative monumente de arhitectură otomană s-au păstrat în orașele Bursa, Adrianopol (Edirne) și la Istanbul (după 1453)³, care sînt cercetate de arhitecții și istoricii de artă⁴ sau din alte părți. Această arhitectură originală și plină de farmec a intrat și în preocupările unor cercetători ca prof. Albert Gabriel, *La Mosquée de Mourat I. à Bursa et le problème des origines de l'architecture ottomane*, în rev. „Vakıflar Dergisi“ II, Istanbul — 1942. Gerő Győző, *Monuments de l'architecture turque en Hongrie*, Budapesta, 1976; Jannine Sourdelt-Thomine, *L'architecture Ottomane* (1980)⁵ etc.

Referindu-ne la opera recenzată, putem spune că autorii amintiți, ajutați de arhitecții (mi'mar) Gürbüz Ertürk și Ibrahim Numan, după o călătorie în România și în Ungaria (1975—1976), au reușit să publice o bună operă în condiții grafice optime. Lucrarea beneficiază de o frumoasă prezentare datorată prof. univ. Emin Bilgiç, consilier la Ministerul Culturii din Ankara (p. V. VIII), o introducere „Medhal“ (p. IX—XV) și patru hărți, din care două privesc țărilor române (una R.S. România), iar alte două, Dobrogea, dintre care una din 1862 conține numeroase localități notate în caractere arabe, cealaltă, Dobrogea de astăzi.

După partea introductivă urmează o privire de ansamblu asupra monumentelor otomane din România (București și, îndeosebi, din Dobrogea și Banat). Izvorul istoric principal pentru documentarea autorilor îl constituie „Cartea de călătorii“ (*Seyahatnâme*) a „globoțrotter“ului otoman Evliya Celebi, tradusă și în românește în 1912. De asemenea, autorii au folosit din plin Albumul lui Abdul-Hamid din 1880, cuprinzînd fotografiile multor monumente istorice otomane. Urmează descrierea monumentelor turco-islamice, însoțită de planșe-fotocopii și planuri bine întocmite, unele în culori, în ordinea alfabetică a localităților și a zonelor geografice. Cele mai multe, fiind dispărute, au fost semnalate și prezentate după descrierile lui Evliya Celebi. Astfel, după o succintă prezentare geografică și o schiță istorică a cetății insulare Ada-Kale, se semnalează existența unei geamii, a unei școli pentru copii (*meklep*), a unor ruine de fortificații și a mausoleelor (*türbe*) Kesikbaş Baba și Miskin Baba. Autorii, limitîndu-se la un Album din 1930 și la o corespondență cu Institutul de studii sud-est europene (1976), nu au cunoscut cele câteva contribuții utile și pentru monumentele istorice, de aici, în frunte cu *Monografia insulei Adakale* de imamul Ahmet Ali (ed. a II-a, T. Severin — 1937, 105 p. + pl. fig. + 1 h.), nici articolul nostru *Arhiva insulei Adakale*⁶ și nici articolul *Adakale* din „Enciclopedia islamică“ versiunea turcă⁷. Toate acestea au prejudiciat mai buna cunoaștere a monumentelor istorice otomane din fosta cetate insulară Adakale (*Ada-Kaleh*).

Din monumentele Dobrogei se descriu, pe rînd, cele din orașul Babadag ca geamia cea mare — „Ulu“ — a sultanului Baiazid II din 1484 (dispărută), geamia și mausoleul lui Gazi Ali pașa (m. 1630/1029 H.), reproducîndu-se și vederea acestei geamii după o fotografie din albumul otoman din 1880. Un paragraf special se acordă descrierii mausoleului lui Sarı

Saltuk Baba (p. 19—20), citîndu-se câteva contribuții mărute turcești despre acest ascet musulman (sec. XIII—XIV), care și-a imprimat numele asupra numitului tîrg Babadag. În schimb, articolele cunoscuților turcologi Jean Deny, *Sarı Saltuk et le nom de la ville de Babadaghi*, în „Mélanges Emile Picot“, Paris — 1913, 15 p. și Franz Babinger, *Sarı Saltuk Dede* (1934)⁸, cu toată valoarea lor, au fost trecute cu vederea, avînd unele date și pentru monumentele istorice.

Din orașul București (*Bükreş*) sînt descrise și însoțite cu planșe atît geamia veche cît și cea nouă, cimitirul Ghencea (din 1917—1918) și hanul lui Manuc, reproducîndu-se o vedere dintr-un album din 1880. Despre acest han se spune că „este un model tipic otoman din secolul XVIII-lea“, fapt infirmat de studiile efectuate de arh. C. Joja, șeful proiectului de restaurare a acestui valoros monument. În ceea ce privește numele fondatorului Manuc, pentru autorii turci „ar semăna a fi armean“ (*Manuk da bir Ermeni ismine benzıyor*, p. 23). Se știe că Manuc bey (1769—1817) a fost zaraf și diplomat armean din Rusciuc (azi Russe) care, fiind prieten bun cu marele vizir otoman Bayraktar Mustafa pașa, a fost numit și domn al Moldovei 1807⁹, dar n-a apucat scaunul din cauza războiului ruso-turc. Autorii n-au fost informați despre lucrarea lui Ștefan Ionescu, *Manuc bey, zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1976, 206 <—208 p. + 8 fig. pl. Cercetările arheologice de la hanul Manuc > (1968—1971), conduse de dr. Panait I. Panait, șeful secției feudale a Muzeului de istorie a municipiului București, precum și articolele sale nu sînt cunoscute autorilor turci¹⁰. În schimb, fotografiile cimitirului „Ghencea“ și ale hanului Manuc sînt bine reproduse. Autorii au fost uimiți de îngrijirea și curățenia acestui cimitir pentru a cărei istorie puteau cunoaște lucrarea căpitanului M. Neșet: *Büyük Harbe Romanja Cephesinde 6. Türk Ordusu* (Armata a VI-a turcă pe frontul din România în marele război), Istanbul „Askerî Matbaa“ 1930. Generalul Kemal pașa (din 1934: *Atatürk*) într-o scrisoare din 20 sept. 1917 către Enver pașa, comandant adjunct al armatei otomane, a cerut insistent retragerea acestei armate din România¹¹. Cu toate acestea capela numitului cimitir are deasupra inscripției „Yurt. İçin. Öten Türk. Şehitleri“ (Eroi martiri turci morți pentru țară). Între vederile cimitirului Ghencea (în culori) și hanul Manuc este o planșă ce reprezintă turnul Chindiei (tk. *İkindi*) din Tîrgoviște.

Descriîndu-se geamia sultanului Mahmud din Hirşova (p. 28—30), se dau câteva reproduceri din amintitul album (1880). Inscripția geamiei, cam ilizibilă, fiind datată din 1815 (1230 H.), aparține sultanului Mahmud al II-lea (1808—1839). În ceea ce privește fosta geamie din Brăila (tk. *Ibrail*) (p. 33) se putea folosi articolul lui N. Iorga, *Moschei pe pământ românesc*¹². Din cele câteva moschei existente la Isaceia (*Isakei*) se insistă asupra geamiei Mahmud Yazıcı (p. 34), reproducîndu-se câteva fotografii-planșe și o inscripție în versuri din 1280 H. (1863). Se reproduce și mormîntul lui Ishak Baba din același tîrg. Ne surprinde prezența, într-un fragment (p. 34), a geamiei sultanului Abdul-Hamid din Galați (tc. *Kalas*), construită în 1312 H. (1894). Într-un alt pasaj, pe baza relatării lui Evliya Celebi (III, 361), se amintește de geamia lui Murad IV (1623—1640) și de mecutul schelei din Karaharman, identificat cu Năvodari, corespunzînd însă cu Vadu. În tîrgul Karasu (Cerna-Vodă)¹³, de fapt Boğazköy-Megidiya, se amintește de existența unei geamii, a unui han, a unei băi (*hamam*), a șapte școli pentru copii și a unei fîntîni publice (*sebil*) etc. (p. 37). În continuare, descriîndu-se monumentele otomane din Constanța (*Köstence*), se vorbește de geamiile lui Mahmud I (1730—1753), Hünkâr-Aziziye, de la sultanul Abdul-Aziz (1861—1876), trei

meceturi din mahalalele acestui oraș, precum și un han (p. 39—40). După semnalarea citorva geamii, din Lipova de altă dată (p. 41), se insistă asupra moscheii Mestan aga din Măcin, reproducîndu-se inscripția din 1263 H. (1847 și fotocopia unei case turcești „Türk evi“ în culori (p. 41 și 46 pl.). Un loc mai important îl ocupă istoricul și descrierea geamiei Esmâhan sultan¹⁴, [fiica lui Selim II (1566—1574)] din orașul Mangalia (p. 42—43). Se redau câteva fotografii ale geamiei și unele inscripții funerare mai noi (p. 49—52), deși unele datează din sec. XVI—XVII. Cu ocazia descrierii geamiei „Mecidiye“, a sultanului Abdul-Mecid (1839—1861), din orașul Medgidia, se reproduce și inscripția ei din 1277 H. (1860) sub tura'ua sau monograma acestui sultan. Se amintește și de existența unui seminar musulman „medrese“, zidit sau transferat sub Abdul Hamid II, din Babadag (p. 53). Mai sînt semnalate două geamii aflate odinioară la Sulina (*Sünne*, p. 59).

Din orașul Timișoara (*Tamişuar*), care a jucat un rol important în viața Imperiului otoman (1552—1716), este de reținut descrierea mai amplă a fostei geamii a lui Suleiman I Magnificul (m. 1566), a șapte școli pentru copii, a trei hanuri, a unei băi, a unui turn cu orologiu și a mausoleului lui Hüseyin Baba (p. 60—61). Se reproduc unele inscripții (sec. XVII—XVIII) și se dă planșa unei case turcești. În ce privește monumentele otomane din Timișoara veche, autorii puteau consulta lucrările lui Johann Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temeschwar* (1853) și într-o formă mai completă a prof. Nicolae Ilieșu, *Timișoara. Monografie istorică*, vol. I (Timișoara — 1943, 445 p.). Acestea au și unele materiale ilustrative privind monumentele turco-islamice din acest oraș (sec. XVII—XVIII), precum și o listă a beylerbeyilor. În orașul Techirghiol (*Tekirgöl*), pe lângă semnalarea vechii geamii „Esmâhan sultan“, se descriu succint geamiile mai noi Aziziye și geamia lui Ahmed aga, alăturîndu-se fotografiile geamilor cu minarete svelte și planurile lor desenate (p. 62, n-rele 216—217).

Orașul Oradea cu cetatea Orăzii (*Varad*) cucerită de turci la 1660, pe lângă geamiile „Hünkâr“ (= imperială) și aceea a marelui vizir Köprülü Mehmed pașa, a mai avut un seminar și școală, pîrînd numele acestui vizir pînă la 1692. În legătură cu monumentele otomane din acest oraș amintim opera lui Petre Dejeu *Așezămintele culturale din municipiul Oradea*, prefăcută de N. Iorga, Oradea, 1926, 335 p. + pl. Unele ilustrații sînt utile și pentru monumentele otomane. În ce privește orașul Inău (tc. *Yanava*), după cucerirea otomană, dispunea de două geamii, una a sultanului Mehmed IV (1648—1687) și alta a marelui vizir Köprülü Mehmed pașa (p. 66). Orașul Giurgiu (tk. *Yerkökü*), tot după Evliya Celebi, dispunea de o cetate (din 1417) a lui Mehmed I Celebi și de o geamie (p. 67).

Partea I, are și o anexă (Ek. p. 68) în care se amintesc monumentele otomane din orașe aflate în teritoriul dintre Prut și Nistru: Ismail, Tighina (*Bender*) și Hotin. Și aici avem unele precizări și completări. De exemplu cetatea din Akkerman avea o inscripție a sultanului Baiazid II cu data cuceririi de către otomani a acestui puternic fort 889 H. (1484). În ceea ce privește istoria cetății Tighina semnalăm articolul lui N.A. Marks, *Kā istorii Benderskoj Krēposti* (Odessa — 1917, 15 p. pl.) și articolele noastre privind inscripția de la Bender din 1538/945.

Trebuie să recunoaștem că a doua parte, consacrată monumentelor otomane din Ungaria (p. 69—271), este mai largă, iar ca cercetare mai adîncită. Aceasta se datorește celor 160 ani de pașalic turcesc la Buda și tradițiilor turcologice maghiare.

După o descriere mai amplă a monumentelor turco-islamice din Buda și din alte orașe

maghiare, însoțite de planșe-figuri și facsimile, se face un bilanț (*Hesaplaşma*) al monumentelor istorice din România și Ungaria. Urmează o bibliografie bogată (p. 273—274) în care lucrările turco-maghiare ocupă un loc important. Din cele apărute la noi figurează muftiul Yakub Mehmed cu *Prezențe musulmane în România*, București — Bükreș, 1976, o contribuție modestă. Era de datoria autorilor să folosească

și să citeze lucrările arhitecților români, în frunte cu cele ale prof. de arhitectură Gr. Ionescu, cuprinzând materiale ilustrative interesante, privind unele monumente¹⁵ otomane din România. Lucrarea se încheie cu un Index toponomastic bine întocmit (p. 275—283), care este foarte util.

Făcând abstracție de unele observații și completări bibliografice, lucrarea recenzată este

bună și creează o bază științifică pentru cercetarea monumentelor otomane și din R.S. România. Dar acest gen de lucrare presupune o mai bună cunoaștere a izvoarelor și a bibliografiei de specialitate, precum și a rezultatelor unor săpături arheologice pentru monumentele dispărute.

MIHAIL GUBOGLU

NOTE

* Dr. Ekrem Hakki Ayverdi — Y. Mimar Aydın Yüksel...: *Avrupada OSMANLI MIMARI ESERLERİ Romanya Macaristan* (Monumentele arhitectonice otomane din România și Ungaria), Vol. I. Cilt 1 ve 2 Kitap (Carte) — Istanbul „Fetih Cemiyeti” — Ankara, 1977—1978, XV+283 p. fol. + pl. fig. + 4 h. in folio.

¹ Ahmet Refik, *Türk Mimarları* (Arhitecții turci)... *Tarih* (istorie) Istanbul — 1937, 144 p. + pl. + 1 h.

² Cf. art. *Sinan*, Kodja Mimar (Marele arhitect) în „Encyclopédie de l'Islâm”... t. IV (Leyde — Paris, 1934), p. 446—450 (Franz Babinger).

³ Cele două fortărețe, mărețe opere arhitectonice, lângă Istanbul: *Anadoluhisar* și *Rumeli-hisar*, prima a fost construită în 1391/92 și a doua în 1452 pentru cucerirea orașului Constantinopole.

⁴ Cf. Ekrem Hakki Ayverdi, *Istanbul mimari çağının menşei. Osmanlı mimarisinin ilk çağının menşei*. Osmanlı mimarisinin ilk devri (Originea epocii arhitecturii stambulite, Originea primei epoci a arhitecturii din Istanbul. Prima perioadă a arhitecturii otomane). Vol. I. Cilt, Istanbul — 1966, XII + 568 p. 4° etc.

⁵ In rev. „Belleten” nr. 174 (Nisan 1980), T.T.K. Basimevi — Ankara, p. 287—299.

⁶ Cf. Mihail Guboglu, *Arhiva insulei Ada-Kale și importanța ei*, în: „Revista Arhivelor” V, 1 (București — 1962), p. 117—147 + facs.

⁷ Cf. „İslâm Ansiklopedisi”... I (Istanbul — 1950), p. 124 (Besim Darkot).

⁸ In „Encl. de l'Islâm” t. IV (1934), p. 177—178.

⁹ Cf. H. Dj. Siruni, *Bairakdar Moustapha Pacha et Manouk Bey*, „Prince de Moldavie” București — 1943, 43 p. + 1 portret + facs. (Extras din Balcania).

¹⁰ Panait I. Panait, Hanul Manuc — Cercetări arheologice în — „Buletinul Monumentelor istorice”, București, XLI, 1972, 2. p. 3—11.

¹¹ Scrisoare publicată de Uluğ İğdemir, în vol. *Atatürk Yaşamı* (Viața lui Atatürk), Vol. I. Cilt 1881—1918, T. T.K. Basimevi — Ankara, 1980, p. 149—155.

¹² In: „Buletinul monumentelor istorice” XX (București — 1929), fasc. p. 184—187.

¹³ Confuzia rezidă în faptul că Cerna-Vodă (sl.) este traducerea lui Karasu (sau invers).

¹⁴ *Sultan*, titlu musulman care apare din 1040 (Togrul Sultan), indicând un suveran puternic, independent etc. când este înaintea unui nume

masculin. După un nume de bărbat înseamnă „prinț”, iar după un nume feminin „prințesă” (în românește: *Sultana* și *Sultânică*) etc. Mai amănunțit cf. art. *Suljan* în „Encycf. de l'Islâm...” t. IV (1934), p. 568—571 (J. H. Kramers).

¹⁵ Cf. Mihail Guboglu, *Inscripția sultanului Suleiman I Magnificul în urma expediției în Moldova* — 945 H./1538, în: „Studii. Revista de istorie” An. IV, 2—3 (1956), p. 107—125 + 1 pl.; idem, *L'inscription turque de Bender relative à l'expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie* (1538/945 H.), în: „Studia et Acta Orientalia” I (Bucarest, 1958), p. 175—187 (Trad. în rev. „Türk Kültürü”, Ankara — 1967).

¹⁶ Cf. Grigore Ionescu: *Istoria arhitecturii românești*. Prefața de prof. N. Iorga, București — 1937, 498 p.; idem, *Histoire de l'architecture en Roumanie...* București — 1972, 584 p. + 3 pl. h. și mai cu seamă comunicarea sa (articol-studiu): *Les rapports de l'architecture roumaine medievale avec l'art balkanique et du Proche Orient*. Sofia — „Editions de l'Academie Bulgare des Sciences”, p. 967—1000 (Actes du premier Congrès international des Etudes Balkaniques et de Sud-Est Européennes, Sofia — 1966 — II: Separatum), în care unele descrieri și materiale ilustrative ca „*Kiosque dans le jardin du monastère de Pantelimon près de Bucarest vue de perspective et plan*” (p. 992, fig. 22); *Fontaine adossée au mur d'enceinte de l'hôpital Saint Spiridon de la Ville de Iassi*” (p. 993, fig. 23) și *Maison de marchand à Bucarest* (p. 999, fig. 29) sînt modele bine alese de arhitectură otomană în România.

Menționăm și revista „Analele Dobrogei” sub redacția prof. univ. Const. Brătescu (Constanța — Cernăuți, 1920—1940) în coloanele căreia s-au publicat și unele materiale privind monumentele otomane din Dobrogea. De ex. prof. G. Constantinescu a scris un articol despre seminarele musulmane „medrese” din Babadag și Medgidia, geamiile *Hünkâr-Mahmudiye* și *Aziziye* din Constanța, cu materiale ilustrative. De asemenea amintim articolul lui H. Stănescu, *Monuments d'art turc en Dobroudja*, în „Studia et Acta Orientalia” III — 1960 (Bucarest — 1961), p. p. 177—189 + materiale ilustrative (2 pl., 9 fig), reprezentînd Moscheea din Babadag: „Gazi Ali paşa”, moscheea „Esmâhan Sultan” etc. și diverse stele funerare lucrate artistic etc.